

Wszechświat Cząstek Elementarnych dla Humanistów

Detekcja cząstek

Aleksander Filip Żarnecki

Wykład ogólnouniwersytecki

24 października 2023

Dualizm korpuskularno-falowy

Tak jak fotony (światło), wszystkie cząstki przejawiają zarówno własności **korpuskularne** (mają masę, ładunek, niosą określoną energię i pęd) jak i **falowe** (podlegają dyfrakcji i interferencji, ich zachowanie nie jest deterministyczne). Wszystko zależy od warunków obserwacji/pomiaru...

Dualizm korpuskularno-falowy

Tak jak fotony (światło), wszystkie cząstki przejawiają zarówno własności **korpuskularne** (mają masę, ładunek, niosą określoną energię i pęd) jak i **falowe** (podlegają dyfrakcji i interferencji, ich zachowanie nie jest deterministyczne). Wszystko zależy od warunków obserwacji/pomiaru...

Mechanika kwantowa

Ruch cząstki to rozchodzenie się "fali prawdopodobieństwa", której zachowanie potrafimy opisać odpowiednimi równaniami.

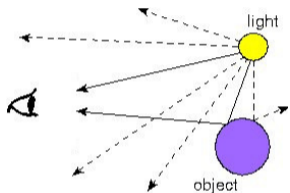
Amplituda tej fali opisuje **prawdopodobieństwo** znalezienia cząstki w danym miejscu i danej chwili czasu. **Możliwe są różne zachowania cząstki...**

Dopiero dedykowany **pomiar** może rozstrzygnąć gdzie znajduje się cząstka. **Wcześniej możemy tylko "zgadywać"...**

- 1 Obserwacje w świecie cząstek
- 2 Detektory jonizacyjne
  - Emulsja fotograficzna
  - Komora mgłowa i komora pęcherzykowa
  - Detektory gazowe
  - Detektory półprzewodnikowe
- 3 Inne procesy fizyczne
  - Scyntyłacja
  - Efekt fotoelektryczny
  - Promieniowanie Czerenkowa
- 4 Współczesne eksperymenty

- 1 Obserwacje w świecie cząstek
- 2 Detektory jonizacyjne
  - Emulsja fotograficzna
  - Komora mgłowa i komora pęcherzykowa
  - Detektory gazowe
  - Detektory półprzewodnikowe
- 3 Inne procesy fizyczne
  - Scyntyłacja
  - Efekt fotoelektryczny
  - Promieniowanie Czerenkowa
- 4 Współczesne eksperymenty

Istota obserwacji

W świecie makroskopowym możliwa jest obserwacja nie zakłócająca (w zauważalny sposób) obserwowanego procesu

Możemy założyć, że obserwowane obiekty są całkowicie odizolowane...

Wahadło Foucaulta w Panteonie w Paryżu

Istota obserwacji

Cząstek nie możemy “zobaczyć” nie zakłócając ich stanu.

W świecie cząstek każdy pomiar wiąże się z jakimś **oddziaływaniem**.

Obserwujemy nie cząstki, ale (efekty) ich **oddziaływania z materią**.

Istota obserwacji

Cząstek nie możemy “zobaczyć” nie zakłócając ich stanu.

W świecie cząstek każdy pomiar wiąże się z jakimś **oddziaływaniem**.

Obserwujemy nie cząstki, ale (efekty) ich **oddziaływania z materią**.

Nie można zaobserwować cząstki, która nie oddziałuje!

a każde oddziaływanie wpływa na stan cząstki...

Istota obserwacji

Cząstek nie możemy “zobaczyć” nie zakłócając ich stanu.

W świecie cząstek każdy pomiar wiąże się z jakimś **oddziaływaniem**.

Obserwujemy nie cząstki, ale (efekty) ich **oddziaływania z materią**.

Nie można zaobserwować cząstki, która nie oddziałuje!

a każde oddziaływanie wpływa na stan cząstki...

Podstawowe procesy wykorzystywane do detekcji cząstek:

- jonizacja i scyntyłacja
- efekt fotoelektryczny
- promieniowanie Czerenkowa

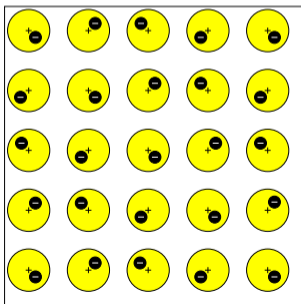
- 1 Obserwacje w świecie cząstek
- 2 Detektory jonizacyjne
  - Emulsja fotograficzna
  - Komora mgłowa i komora pęcherzykowa
  - Detektory gazowe
  - Detektory półprzewodnikowe
- 3 Inne procesy fizyczne
  - Scyntyłacja
  - Efekt fotoelektryczny
  - Promieniowanie Czerenkowa
- 4 Współczesne eksperymenty

Struktura materii

Właściwości elektryczne różnych substancji zależą od tego jak silnie związane są najbardziej “zewnątrzne” elektrony (tzw. elektrony walencyjne)

Izolator

Wszystkie elektrony silnie **związane** z atomami,
brak swobodnych ładunków

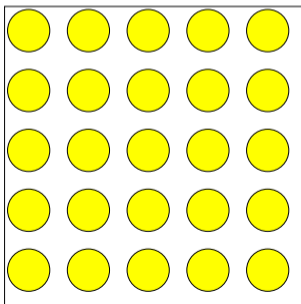

Struktura materii

Właściwości elektryczne różnych substancji zależą od tego jak silnie związane są najbardziej “zewnątrzne” elektrony (tzw. elektrony walencyjne)

Izolator

Wszystkie elektrony silnie **związane** z atomami,
brak swobodnych ładunków

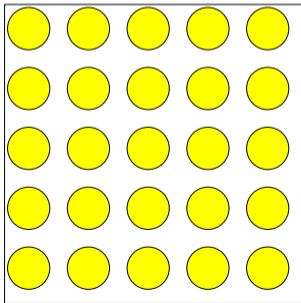

Struktura materii

Właściwości elektryczne różnych substancji zależą od tego jak silnie związane są najbardziej "zewnątrzne" elektrony (tzw. elektrony walencyjne)

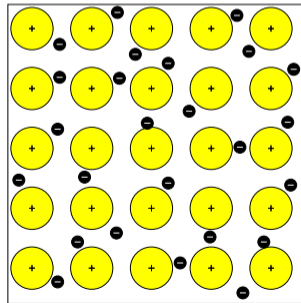
Izolator

Wszystkie elektrony silnie **związane** z atomami, brak swobodnych ładunków

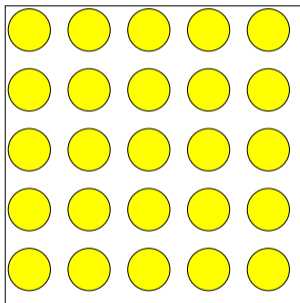
Przewodnik

Elektrony walencyjne są "**uwspólnione**", mogą swobodnie się przemieszczać w całej objętości

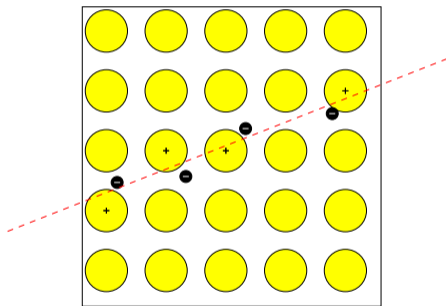
Jonizacja

U podstaw działania przeważającej większości detektorów cząstek elementarnych leży [zjawisko jonizacji](#). W izolatorze nie ma swobodnych nośników ładunku:

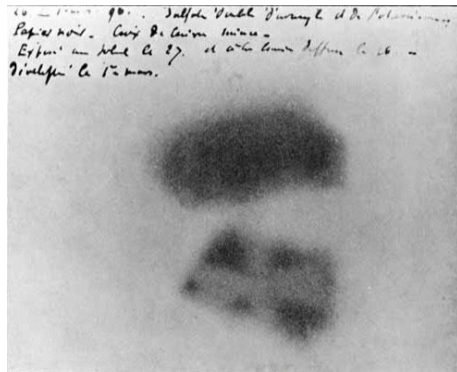
Jonizacja

U podstaw działania przeważającej większości detektorów cząstek elementarnych leży **zjawisko jonizacji**. W izolatorze nie ma swobodnych nośników ładunku:

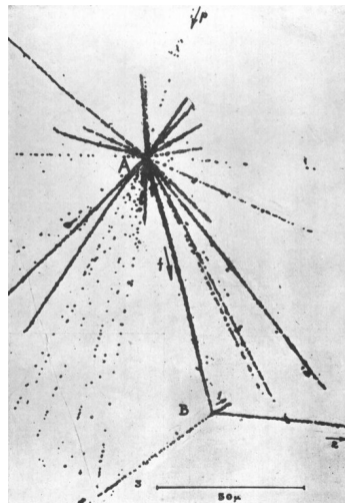

Cząstka naładowana przechodząc przez ośrodek **oddziałuje Kulombowsko** z **elektronami** i oddaje im część swojej energii **“wybijając”** je z atomów. **Pojawiają się wzbudzone atomy** i **swobodne nośniki ładunku...**

Emulsja fotograficzna

H. Becquerel, 1896
wzbudzone atomy
⇒ reakcja chemiczna

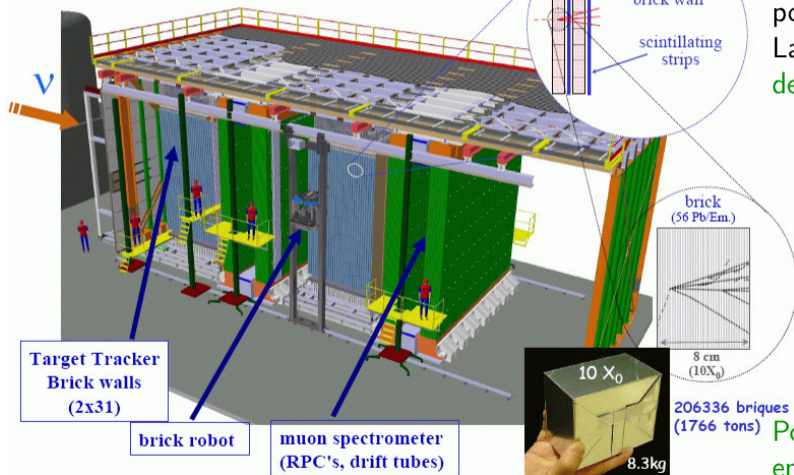

M. Danysz i J. Pniewski, 1953

Eksperyment Opera (2008-2012)

Emulsja fotograficzna w XXI wieku...

Eksperyment ulokowany w podziemnym Gran Sasso Laboratory (**Laboratori Nazionali del Gran Sasso**) we Włoszech

Ponad 200 000 "cegłał" z emulsją fotograficzną

Emulsja fotograficzna

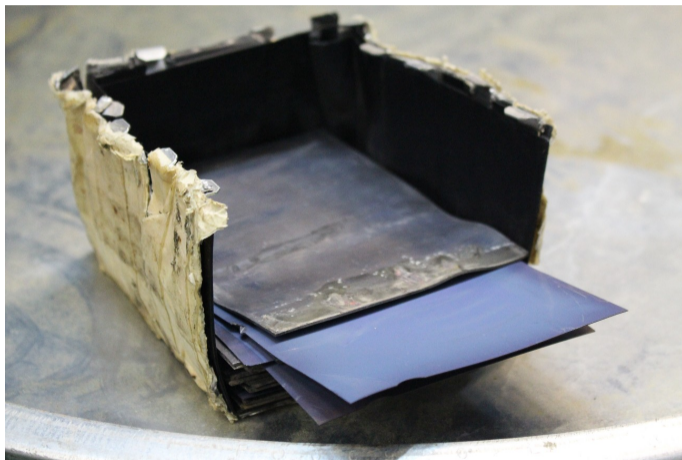
Eksperyment OPERA (2008-2012)

Paleta z cegłami...

Emulsja fotograficzna

Eksperyment OPERA (2008-2012)

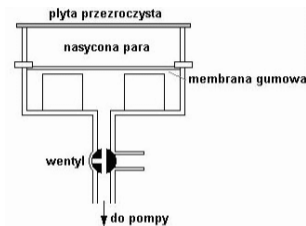
Struktura “cegły”

Komora Wilsona

Charles Wilson, 1911

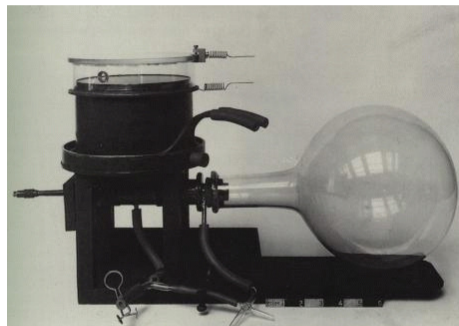

Schemat budowy:

Ruch membrany
sterowany ciśnieniem

Gotowe urządzenie:

jonizacja

⇒ jony

⇒ kondensacja pary

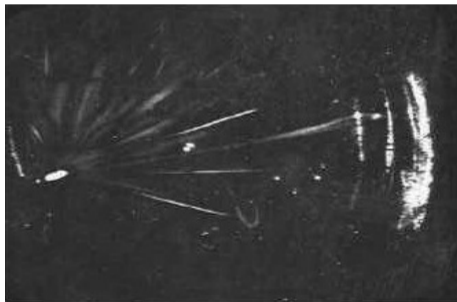
⇒ ślad w postaci mgły

Komora mgłowa - pokaz

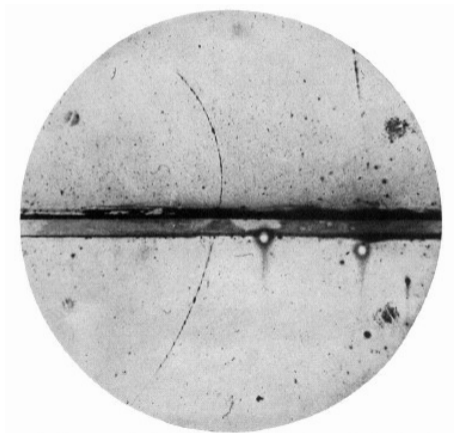

Komora Wilsona

Charles Wilson, 1911

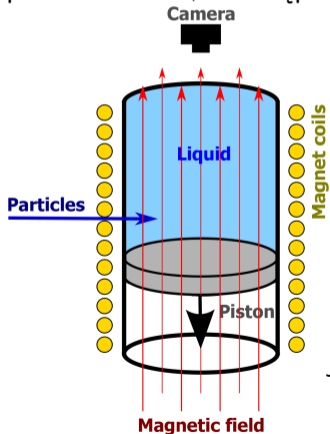
Carl Anderson, 1932

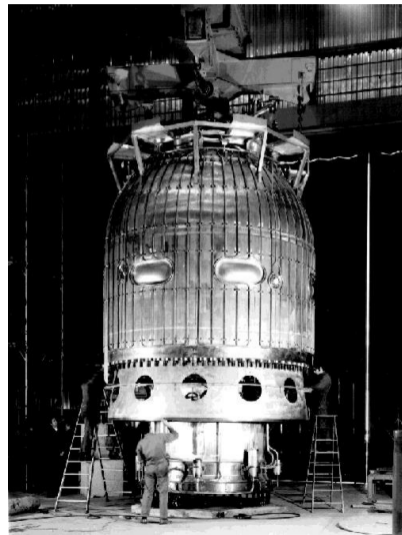
odkrycie pozytonu

Komora pęcherzykowa, 1952

Ciecz (np. ciekły wodór) utrzymywana jest blisko punktu wrzenia, a następnie gwałtownie rozprężana

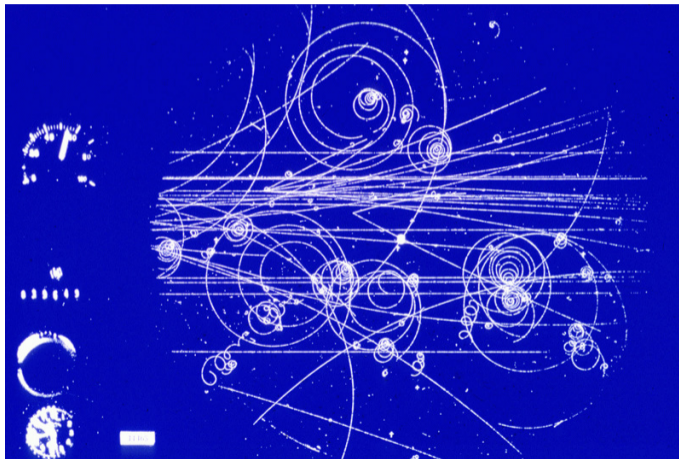

jonizacja $\Rightarrow$ wrzenie przegrzanej ciecży wzdłuż toru cząstki

Komora pęcherzykowa

tory widoczne w świetle lampy błyskowej

Ciecz pełni też rolę “tarczy”, z którą oddziałują cząstki wiązki

Jonizacja

W wyniku przejścia cząstki naładowanej przez materię następuje **jonizacja i wzbudzenia** atomów/cząsteczek ośrodka.

Może to prowadzić do **różnorodnych procesów**:

- reakcji chemicznych   ⇒ **emulsja fotograficznej**
- przemian fizycznych   ⇒ **komora mgłowa, komora pęcherzykowa**

Jonizacja

W wyniku przejścia cząstki naładowanej przez materię następuje **jonizacja i wzbudzenia** atomów/cząsteczek ośrodka.

Może to prowadzić do **różnorodnych procesów**:

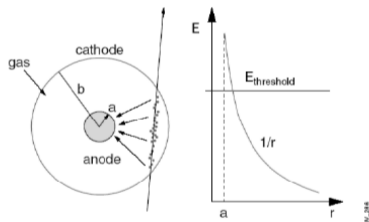
- reakcji chemicznych ⇒ emulsja fotograficznej
- przemian fizycznych ⇒ komora mgłowa, komora pęcherzykowa
- przepływu prądu
  - w gazie ⇒ detektory gazowe
  - w półprzewodniku ⇒ detektory półprzewodnikowe
  - w ciekłych gazach szlachetnych
- scyntylacji ⇒ liczniki scyntylacyjne

Scyntylacja jest efektem wzbudzenia atomów/cząsteczek ośrodka, a nie jonizacji. Ale te procesy są ściśle powiązane.

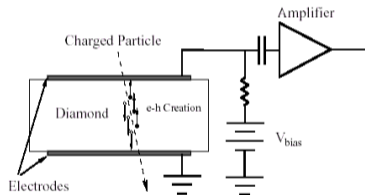
Pomiar jonizacji

Jonizacja ośrodka oznacza powstanie w nim **swobodnych ładunków**: możliwy **przepływ prądu**.

w gazie

w półprzewodniku

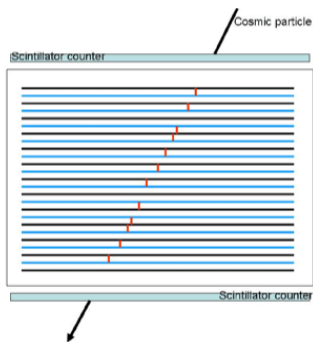

Przepływający ładunek jest na ogół bardzo mały, ale czuła elektronika pozwala go wzmocnić i zmierzyć.

Na tej zasadzie opiera się **większość współczesnych detektorów**.

Komora iskrowa

Jonizacja gazu przez cząstkę inicjuje przeskok iskry pomiędzy elektrodami

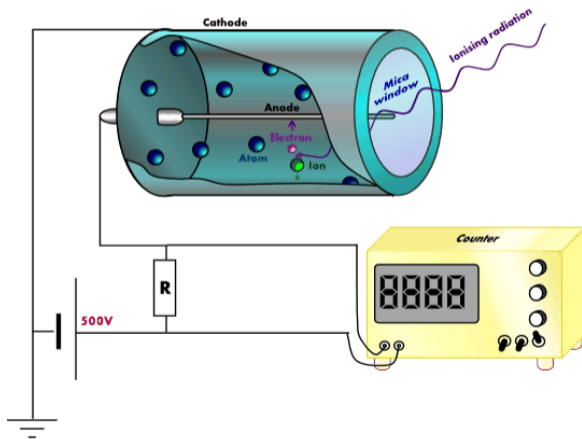
Możliwość wyboru zdarzeń
(poprzez sterowanie napięciem)

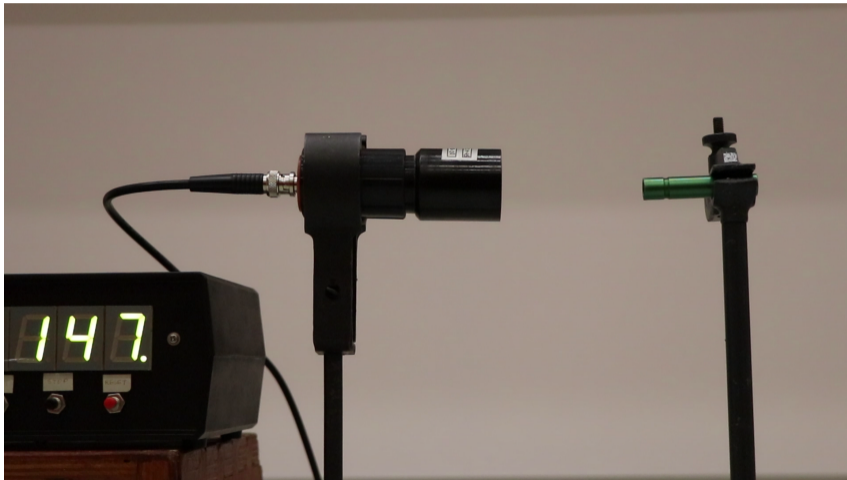
Na początku wciąż fotografowaliśmy tory...

Licznik Geigera-Müllera

Przykładając odpowiednio wysokie napięcie powodujemy, że powstałe w wyniku jonizacji elektrony zderzając się z atomami wybijają kolejne elektrony - **powielanie ładunku**.

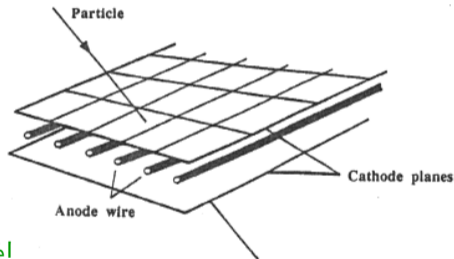
Licznik Geigera-Müllera - pokaz

Komora wielodrutowa

Georges Charpak 1970

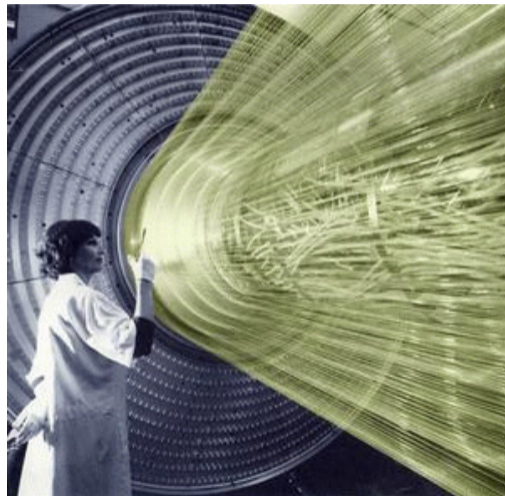
(Nobel 1992)

Tanie!
Odczyt w pełni elektroniczny!

elektronika+komputer

⇒ rewolucja w możliwościach zbierania i przetwarzania danych...

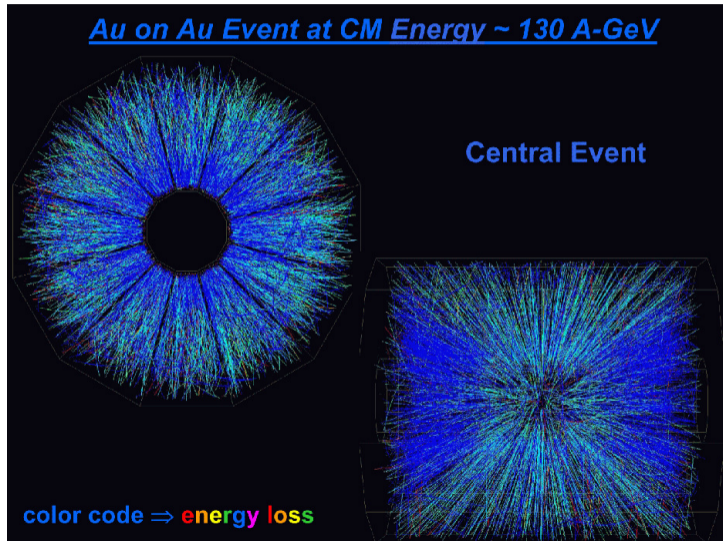
TPC

Komora projekcji czasowej

Przypadek zderzenia ciężkich jonów (złoto-złoto) w RHIC

zarejestrowany przez detektor STAR

zrekonstruowano tory ~ 6000 cząstek naładowanych

Detektory półprzewodnikowe

Bardzo różne technologie, m.in. CCD (używane w fotografii cyfrowej)

Każdy aparat cyfrowy jest detektorem cząstek!

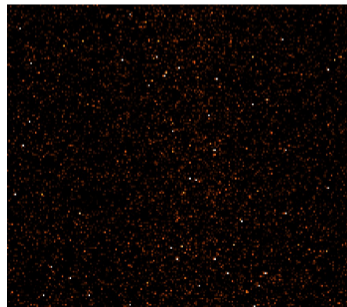
(nie tylko fotonów)

Zdjęcie z kamery astronomicznej.

sensor $30 \times 30 \text{ mm}^2$ FOV: $20^\circ \times 20^\circ$

Powiększenie wycinka

Detektory półprzewodnikowe

Bardzo różne technologie, m.in. CCD (używane w fotografii cyfrowej)

Każdy aparat cyfrowy jest detektorem cząstek!

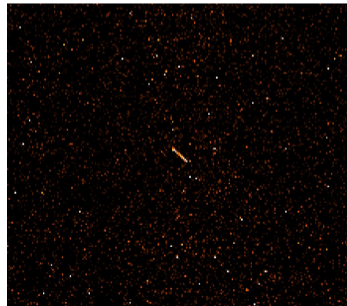
(nie tylko fotonów)

Zdjęcie z kamery astronomicznej.

sensor $30 \times 30 \text{ mm}^2$ FOV: $20^\circ \times 20^\circ$

Następne zdjęcie (12 sekund później)

To nie UFO. To ślad cząstki...

Detektory półprzewodnikowe

Bardzo różne technologie, m.in. CCD (używane w fotografii cyfrowej)

Każdy aparat cyfrowy jest detektorem cząstek!

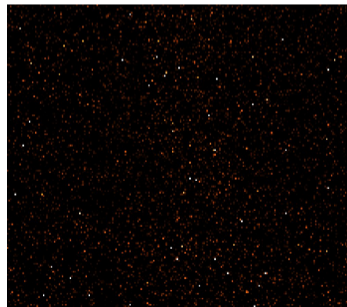
(nie tylko fotonów)

Zdjęcie z kamery astronomicznej.

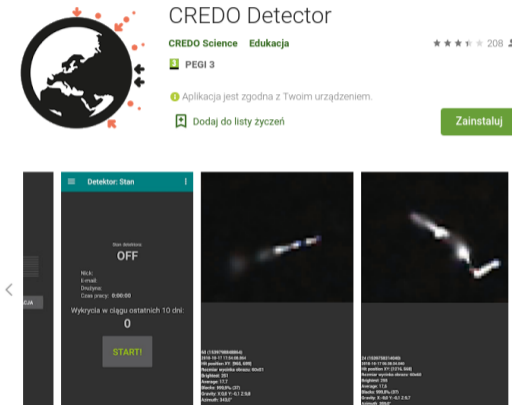

sensor $30 \times 30 \text{ mm}^2$ FOV: $20^\circ \times 20^\circ$

Kolejne...

Każdy smartfon jest detektorem cząstek...

The screenshot displays the CREDO Detector app interface. On the left is the 'Detektor: Stan' (Status) screen, which shows the detector is currently 'OFF'. It lists the user's name (Nick: E-mail), location (Dzielnica), and battery level (Czas pracy: 0:00:00). A 'START!' button is visible at the bottom. To the right are two data capture screens showing particle tracks as bright streaks against a dark background. Each screen includes technical data such as 'ID (158173821-1460)', 'Data: 2018-10-17 11:04:08', 'Moc: 0.000000', 'Kierunek: 172.0', 'Prędkość: 0.000000', 'Ciężar: 0.000000', and 'Kierunek: 172.0'.

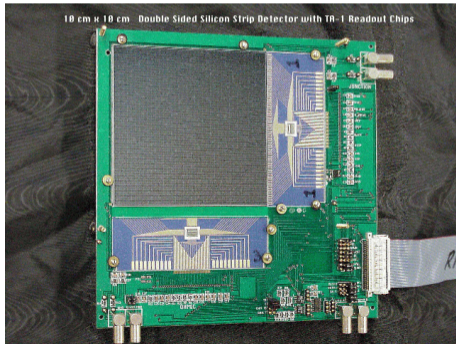
Czym jest CREDO Science?

Cosmic-Ray Extremely Distributed Observatory (CREDO) - międzynarodowy projekt Citizen Science, który umożliwia globalną analizę promieniowania kosmicznego w celu osiągnięcia wrażliwości na ekstremalnie rozszerzone zjawiska promieniowania kosmicznego, nazywane zespołami

Detektory półprzewodnikowe

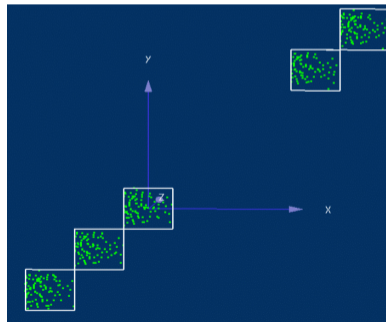
Coraz powszechniej używane.

Element detektora krzemowego

Bardzo precyzyjny pomiar pozycji cząstek
(rzędu μm)

Mierzone punkty przejścia wiązki cząstek przez
pięć warstw detektora testowego:

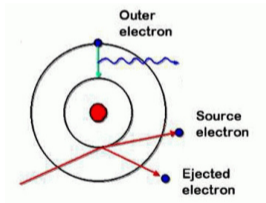

Mierząc pozycje w wielu warstwach możemy precyzyjnie zrekonstruować tor.

- 1 Obserwacje w świecie cząstek
- 2 Detektory jonizacyjne
  - Emulsja fotograficzna
  - Komora mgłowa i komora pęcherzykowa
  - Detektory gazowe
  - Detektory półprzewodnikowe
- 3 Inne procesy fizyczne
  - Scyntyłacja
  - Efekt fotoelektryczny
  - Promieniowanie Czerenkowa
- 4 Współczesne eksperymenty

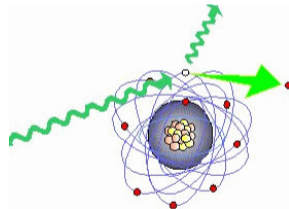
Scyntyłacja

W wyniku przejścia cząstki naładowanej elektron może być “wyrwany” z atomu, lub przeniesiony na wyższą powłokę (wzbudzenie atomu).

Fotony

Także fotony mogą oddziaływać z elektronami w atomie. Przekazują im całą swoją energię (efekt fotoelektryczny) lub tylko część (rozpraszanie Comptona).

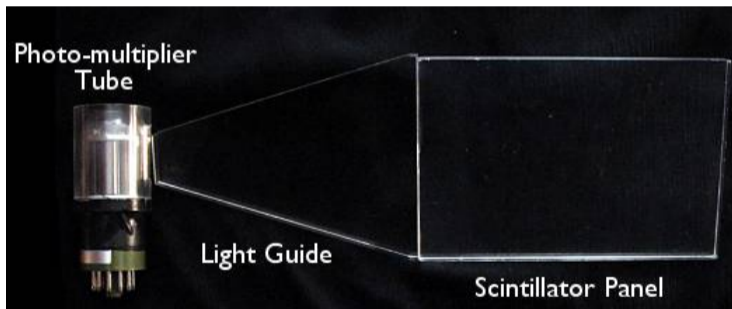

Powrotowi atomu do stanu podstawowego może towarzyszyć wyświecanie fotonów: scyntyłacja

W obu przypadkach elektron może zostać “wyrwany” z atomu.

Scyntyłacja

W tradycyjnych licznikach scyntyłacyjnych stosujemy duże płaszczyzny (lub bloki) scyntyłatora, z których światło przesyłane jest specjalnymi światłowodami do fotopowielaczy.

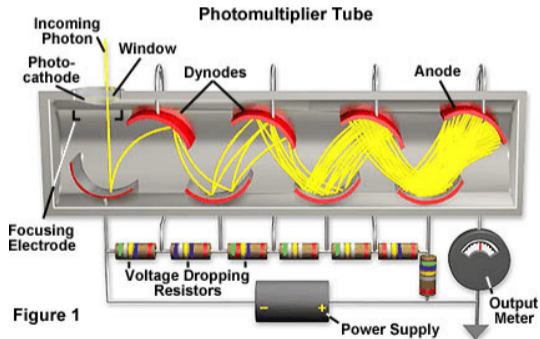

- + **Bardzo dobry pomiar czasu przejścia cząstki** (błysk jest bardzo krótki)
- **Brak pomiaru pozycji** (duża powierzchnia aktywna)

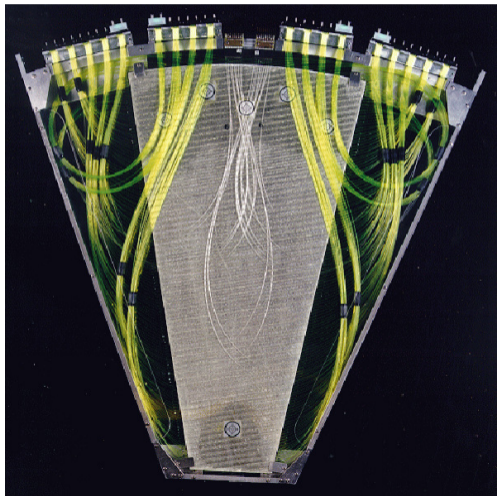
Fotopowielacz

Pojedynczy foton wybija z fotokatody pojedynczy elektron! Aby móc zliczyć przychodzące fotony musimy **powielić** pojawiający się **ładunek**. Elektrony przyspieszane są pomiędzy kolejnymi elektrodami (tzw. **dynodami**), każdy wybija kilka elektronów wtórnych $\Rightarrow$ lawina.

$\Rightarrow$ Jeden foton powoduje przepływ makroskopowego prądu.

Detektory scyntylacyjne

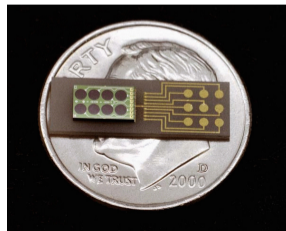

Tradycyjne liczniki scyntylacyjne coraz rzadziej używane.

Nowe koncepcje:

← włókna scyntylujące,

odczytywane przez ↓ fotopowielacze krzemowe

CosmicWatch

Detektory scyntylacyjne są tanie, wykorzystywane w bardzo różnorodnych układach pomiarowych. Fotopowielacze krzemowe $\Rightarrow$ miniaturyzacja.

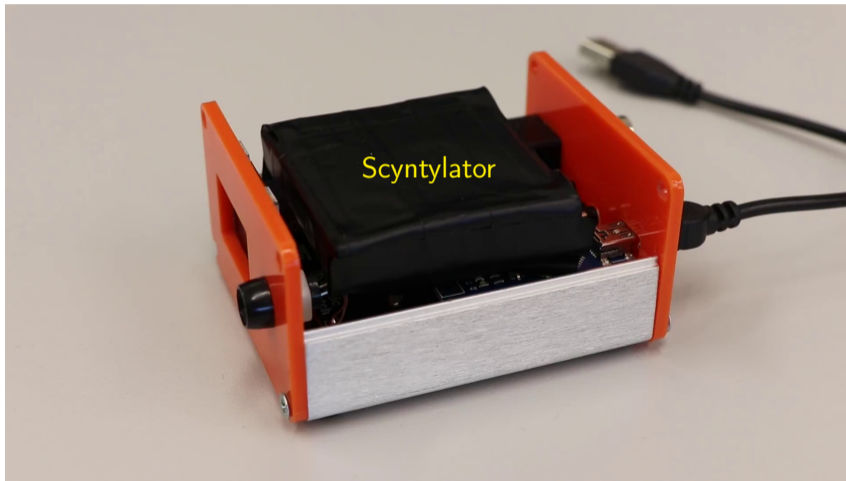
Każdy może mieć w domu obserwatorium promieniowania kosmicznego...

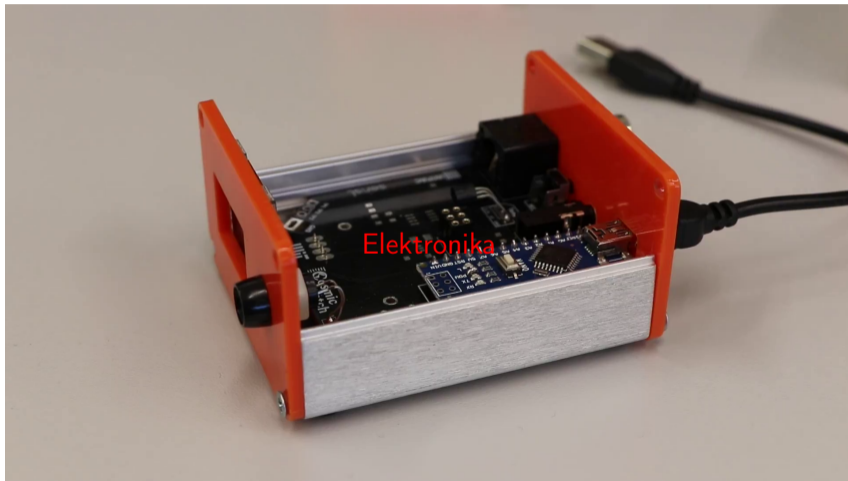
Części do zmontowania detektora to ok. 100\$.

<http://www.cosmicwatch.lns.mit.edu/>

CosmicWatch - budowa

CosmicWatch - budowa

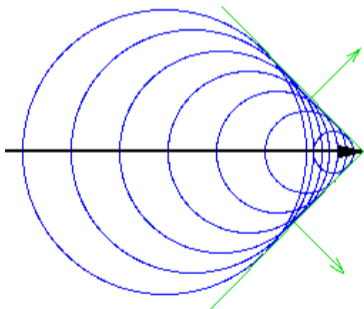

CosmicWatch - pokaz

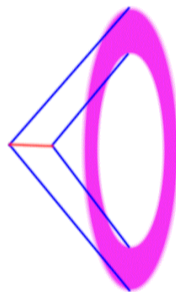

Promieniowanie Czerenkowa

Emitowane przez cząstkę poruszającą się w ośrodku z prędkością większą niż prędkość światła w tym ośrodku.

Zachodzi w wodzie, lodzie, powietrzu...
Tania technologia dla dużych detektorów!

Światło emitowane na pewnym odcinku widoczne jest w postaci charakterystycznych pierścieni

- 1 Obserwacje w świecie cząstek
- 2 Detektory jonizacyjne
  - Emulsja fotograficzna
  - Komora mgłowa i komora pęcherzykowa
  - Detektory gazowe
  - Detektory półprzewodnikowe
- 3 Inne procesy fizyczne
  - Scyntyłacja
  - Efekt fotoelektryczny
  - Promieniowanie Czerenkowa
- 4 Współczesne eksperymenty

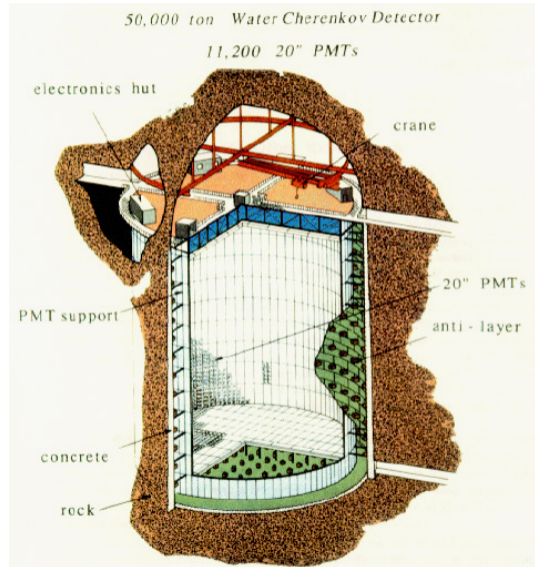
Super-Kamiokande

eksperyment neutrinowy

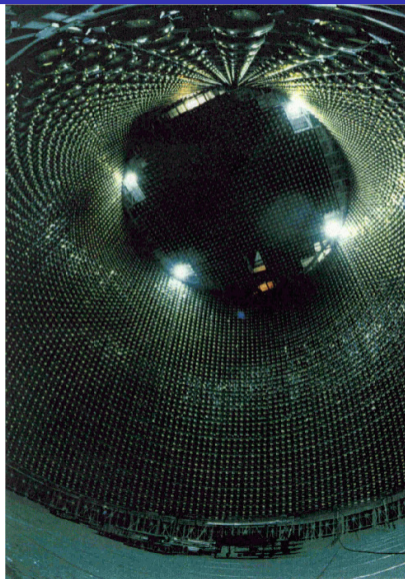
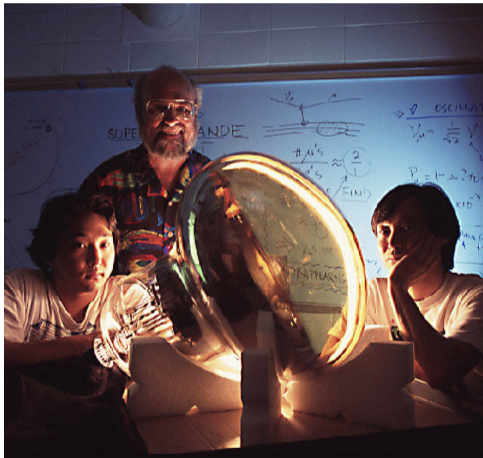
Japonia, w starej kopalni, 1 km pod górą Kamioka, komora o wysokości 40 m i średnicy 40 m, wypełniona **wodą**

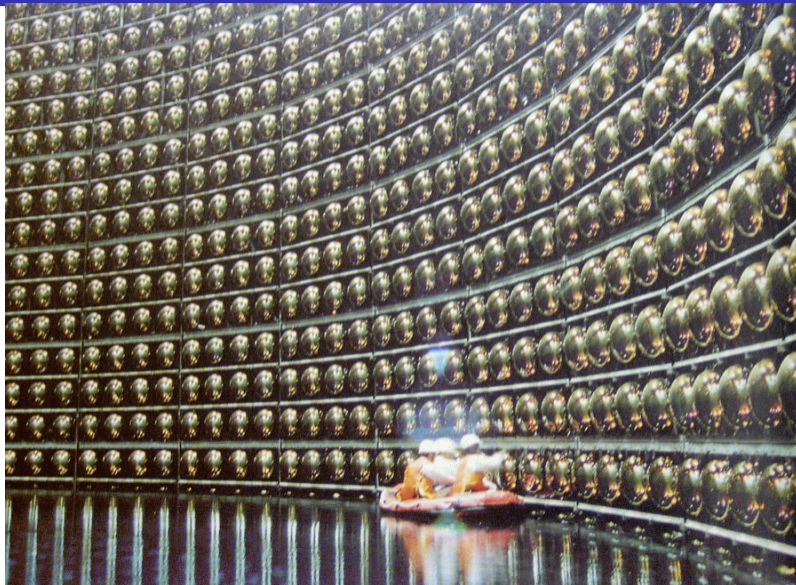
11'000 fotopowielaczy (50 cm średnicy!) rejestruje przechodzące cząstki

rejestrowane jest **promieniowanie Czerenkowa**

Super-Kamiokande

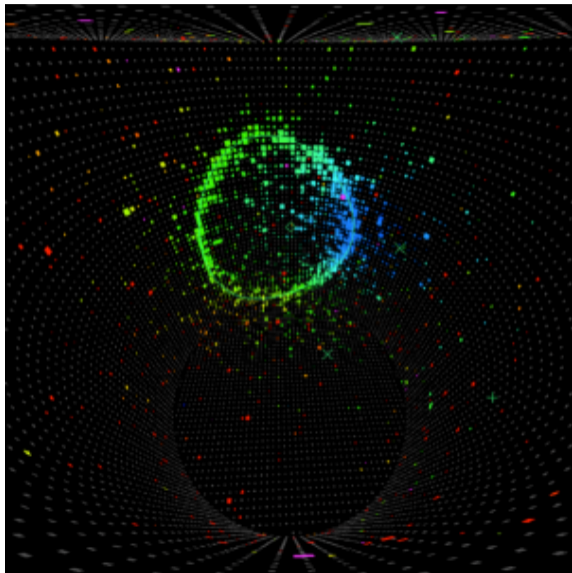

Super-Kamiokande

Przykłady obserwowanych oddziaływań
neutrino.

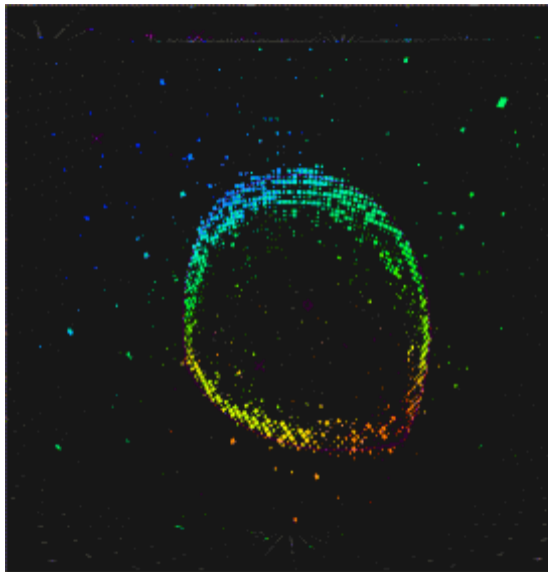
Widok perspektywiczny
Rozmiar punktu: sygnał
Kolor punktu: czas

Super-Kamiokande

Przykłady obserwowanych oddziaływań
neutrino.

Widok perspektywiczny
Rozmiar punktu: sygnał
Kolor punktu: czas

Super-Kamiokande

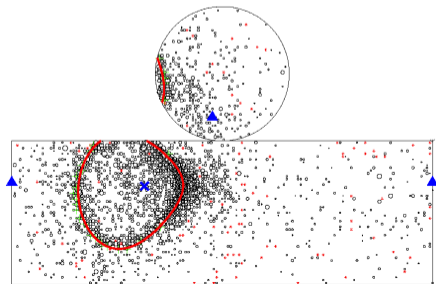
Przykłady obserwowanych oddziaływań neutrin

W zależności od rodzaju neutrina produkowane są różne cząstki

Produkcja elektronu

Reakcja $\nu_e n \rightarrow e^- p$

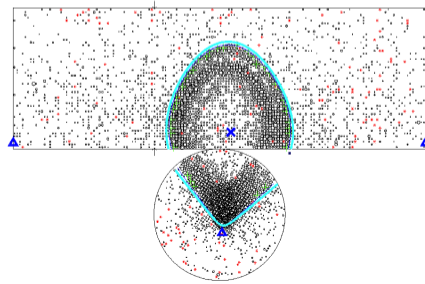
Krótki zasięg elektronu, rozmyty pierścień

Produkcja mionu

Reakcja $\nu_\mu n \rightarrow \mu^- p$

Długa droga mionu w wodzie, wyraźny pierścień

Super-Kamiokande - konserwacja detektora latem 2018

Źródło: <http://www-sk.icrr.u-tokyo.ac.jp/sk/tankopen2018/video-e.html>